

Vefeyat Obituary

Şeriat, Tarikat, Tanzimat: Butrus Abu-Manneh (1932-2018)

Türkiye’de hâkim olan tarih anlatısında Tanzimat Fermanı Batılılaşma’nın ve sekülerleşmenin doğum belgesidir. Tanzimat devrini laik Türkiye Cumhuriyeti’nin önceli olarak kurgulayan anlatıya göre fermanı Avrupa görmüş ve yabancı dil öğrenmiş aydın bürokrat Reşid Paşa hazırladı. Hem genç padişah hem devrin ileri gelen ricali ve uleması olaylara sadece seyirci kaldı. Butrus Abu-Manneh Tanzimat devri hakkındaki bu hâkim anlayışa meydan okudu, hem de nesildaşı Osmanlı tarihçileri tarafından ihmal edilmesine sebep olacak bir ısrarla.

Abu-Manneh’e göre Tanzimat Fermanı, Avrupa tecrübesi ve yabancı dil bilgisi var diye, henüz genç bir bürokrat olan Reşid Paşa’ya mal edilemezdi. Tanzimat Fermanı dinî saiklerle ve müslümanların gönlünü yeniden kazanmak için ilan edilmişti: “Gavur padişah” II. Mahmud’un istibdat ve mezalimi yüzünden İstanbul hilafetiyle râbitası kopan müslüman tebaanın karizmatik Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa’ya kaymış gönlünü. Mehmed Ali Paşa ki, III. Selim’in kaybettiği ve II. Mahmud’un geri alamadığı Mekke ve Medine’yi Vehhâbiler’den kurtarıp devlete iade edendir. Yunan isyanını bastıran, Sudanı imparatorluğa kazandırandır. Nizip yenilgisinden ve II. Mahmud’un ölümünden sonra, Kaptanıderyâ Ahmed Paşa’dan donanmayı İskenderiye’de teslim alandır. Babasının yolunu tutmayacağını söyleyen yeni padişah Abdülmecid önce II. Mahmud’un saraydaki şarap mahzenini boşalttırdı, şişeleri Boğaziçi sularına döktürdü. Emîrül-mü’minin ve halife olarak ilmiye ve devlet ricalinin desteğiyle şeriata bağlılığı vurgulayan Tanzimat Fermanı’nı

Kasım 1839'da ilan etti. Tanzimat kararını saray, ulema, Bâbüâli ve sair devlet ricali, hâsılı Osmanlı eliti ittifak halinde almıştır.

Abu-Manneh'e göre Tanzimat Fermanı, hilafet ve saltanatın ümmet nezdindeki meşruiyet buhranından çıkma hamlesidir. Ferman artık hilafete layık muteber bir önder olarak görülen Mehmed Ali Paşa'yı desteklememesi için müslüman tebaayı ikna çalışması, Mısır meselesinde bir şah hamlesidir. Tahta geçen Sultan Abdülmecid ülkeyi babası gibi yönetmeyeceğine, şeriati uygulayacağına, kimsenin hukukun üstünde olmadığını belirterek söz verdi. Lutfî'nin ifadesiyle, "Tanzimat, usûl-i atika-i istibdâdiyyeyi imha için bir kanun idi." İmparatorluğun her köşesinde yüksek sesle okutulan Tanzimat Fermanı'nın ahlakî ve hukukî değeri barizdir. Nitekim ahalinin ekseriyeti fermanı hoş karşıladı. "İ'lân-ı adalet" müslümanların İstanbul'a isyanını durdurdu, Suriye'de Mısır idaresine karşı isyanı tetikledi. Oradaki subaylar İstanbul ordusuna katılmak üzere firar etti. Halk taraf değiştirdi. Bu sayede Suriye kolaylıkla geri alındı. Hâsılı, Tanzimat Fermanı rejime karşı süren öfkeyi dindirdi, hanedanın gücünü tahkim etti, Abdülmecid'e "sâlis-i Ömereyn" itibarını verdi.

Abu-Manneh, Tanzimat Fermanı'nda şeriata aykırı tek cümlelerin dahi bulunmadığı kanaatindedir. Ona göre, fermanın şer'î dili reformları meşrulaştırma amaçlı bir dekorasyondan ibaret değildir. Din, hayat, akıl, nesil ve mal emniyeti usûl-i hamsedir, makâsıd-ı şeriattır. Saray ve Bâbüâli hiçbir zaman Tanzimat ilan edildiğindeki kadar dindar olmamıştır. Tanzimat dindarlaşmasının arkasında Nakşibendiyye-Müceddidiyye tarikatı ve hususan bunun Hâlidîyye kolu vardır. Hâlidîyye ağı saraya hâkimdir ve Abdülmecid'i çocukluğundan beri kuşatmıştır. Annesi Bezmiâlem ve ablası Âdile sultanlar, hocaları Şehrî Hâfız, Zeynelâbidin, Akşehirli Ömer'den başka sarayın reîsül-kurraı Eyyûbî Abdullah, imamı ve müezzini (meşhur hattat) Mustafa İzzet efendiler Nakşî'dir. Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsım gibi, devrin büyük sadrazamları Hüsrev ve Pertev paşalar da böyledir. Pertev Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın da hâmisî ve akıl hocasıdır. Sultan Abdülmecid'in Mevlânâ Şeyh Hâlid-i Bağdâdî'nin Şam'daki türbesini yaptırması, orada bir zaviye ve bunun bakımı için vakıflar kurması boşuna değildir. Medine'de XV. yüzyıldan kalma yapıyı yıktırıp Ravza-i Mutahhara'yı yenilemesi de.

Abu-Manneh bu fikirlere nasıl varmıştır? Doktora tezinin başlığında geçen kavramlar (reformlar, İslâm, hilafet) Abu-Manneh'in çalışmalarının anahtar kelimeleri olarak okunabilir: "Some Aspects of Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century: Reforms, Islam and Caliphate." Abu-Manneh, Albert Hourani rehberliğinde 1971'de bitirdiği doktora tezinin parça ve uzantıları olarak yayımladığı ilk makalelerini sonraki makaleleriyle

aça aç a sil büyük mevzusuna derinlik kazandırmıştır. 1973'ten 2015'e kadar süren yayın hayatında heyecanını kaybetmeden otuz yılı aşkın bir süreye yayarak derinleştirdiği mevzu, Orta Asya'da doğan Nakşibendiye tarikatının Hindistan'da zuhur eden Müceddidiye kolunun Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve entelektüel hayatı ve ıslahatı üzerindeki uzun soluklu etkisidir. 2001'de yayımlanan tek kitabında yer alan makalelerin tamamı bu konuyu işlediği gibi sonra yayımladığı makaleler de aynı minvaldedir.

Hicrî “ikinci binyılın müceddidi” olarak anılan İmâm-ı Rabbânî Ahmed-i Sirhindî'nin kurduğu Nakşibendiye-Müceddidiye XVII. yüzyıldan sonra Asya'nın müslüman topraklarında en etkin ve yaygın tarikat olmuş, şeriat vurgusuyla Sünnî ulema ve üst sınıfları cezbetmiştir. Abu-Manneh'e göre Osmanlı Devleti'nin başşehri İstanbul'u etkisi altına alan üç Nakşî-Müceddidi dalgası vardır.

Birinci dalgayı XVII. yüzyılın sonunda Şeyh Murâd Buhârî (ö.1720) peyda etmiştir. Şeyh Murad vasıtasıyla tarikatın İstanbul'da ulema ve rical arasında yayılması, XVIII. yüzyılda Abu-Manneh'in “geleneksel Sünnî esasların kültürel canlanması” olarak nitelendirdiği bir dindarlaşmayı tetikleyecektir. Karlofça Anlaşması sonrasındaki tedirginlik ve zayıflık hissiyatı İslâmî ideallere samimiyetle yeniden yöneliş sayesinde giderilmiştir. Abu-Manneh, dindarlaşma tezahürlerini şöyle sıralar: Dinî ilimlere ait eserlerin Arapça ve Farsça'dan Türkçeye çevrilmesi, özellikle büyük camilerde halk kütüphaneleri (ve bunları besleyecek vakıfların) kurulması ve *Sahîh-i Buhârî* okuyacak Buhârîhanlar istihdamı, sarayda huzur derslerinin ihdası, gayrimüslimlere kıyafet kısıtlamasının (*nizâm-ı kisve-i reâyâ*) katı şekilde uygulanmaya başlanması. Bu olgular, iki asır sonra Ahmed Refik'in Lâle Devri'ni “Batı'ya yönelişin başlangıcı” olarak damgalamasıyla yerleşen kanaatlerin aksinedir.

İkinci dalga, XVIII. yüzyıl başında Şeyh Yekdest Ahmed Cüryânî'ye (ö. 1708) Mekke'de bağlanan halifeleri vasıtasıyla İstanbul'a ulaşmışsa da, asıl etkisini Bursalı Mehmed Emin Efendi ile (d. 1728) gösterecektir. Emin Efendi, Kerkük doğumlu bir Kürt olup Urfa mutasarrıfı Abdullah Paşa'nın kâtibi olarak çalışırken Şeyh Nebih Efendi'ye bağlanarak tarikatla tanışır. Sonra İstanbul'da Sadrazam Râgıb Paşa'nın hizmetine girer, Farsça hocalığı yanında mesnevihanlık yapar ve yerini alacağı Şeyh Âgâh Efendi'nin müridi olur. 1779-1794 yıllarını Bursa'da geçirdikten sonra kendine bağlı ve Sultan III. Selim'e yakın ıslahat taraftarı ulema ve rical tarafından İstanbul'a davet edilir. 1807'de bu destekçilerin çoğu asiler tarafından öldürülür ve şeyh efendileri de birkaç yıl sonra vefat edeceği Bursa'ya sürülür. Hikâye Emin Efendi'nin halifelerinden Ali Behçet Efendi ile (ö. 1822) devam eder. III. Selim'in büyük kışlanın yanında yaptırıp Nakşî-Müceddidiler'e tahsis ettiği Selimiye

Zaviyesi'ne atanacak olan Ali Behçet Efendi'nin mürit ve muhipleri arasında Pertev Paşa, Hâlet Efendi, Hüsrev Paşa gibi devrin en mühim ricali vardır. 1807'de yaşananlardan dolayı bu tarikat çevresi 1821 Rum İsyanı'na kadar sessiz kalacaktır. Rum İsyanı devletin dine sarılma ihtiyacı duyacağı başka bir buhran zamanıdır. Şeriat ve cihat çağrısının yeniden yankı bulacağı bu devre üçüncü dalgayı hazırlayacaktır.

Üçüncü dalga Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin (1776-1827) 1819'dan itibaren İstanbul'a gelmeye başlayan halifelerinin etkisiyle başlar. Rum İsyanı'ndan sonra üst sınıflar arasında dindarlaştırma temayülü dalga etkisini büyütür. 1826'da yeniçeriliğin ilgasını ilan eden fermanı Pertev Efendi kaleme almış, Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi Sultan Ahmed Camii'nde okumuştur. Fermanın dinî üslubu halkın duygularına hitap eden bir retorikten ibaret değildir. Osmanlı elitinin müşterek inançlarını ve fikirlerini ve kararlılığını ifade eder. Sonra şeriata hüremetsizliğinden dolayı tefessüh etmiş olan Bektaşîliğin ilgası da böyledir. III. Selim'in sebkeden başarısızlığının sebebi devrin ulema ve devlet ricalinin projeye müttetik kanı olmamasındandı. II. Mahmud neşteri tek başına vurmaya kalksaydı elbette babası gibi başarısız olurdu.

Hâlidilik dalgası tepki ve düşmanlık da doğurmuştur. Tarikatın etkisini bir ara tehdit olarak algılayan II. Mahmud, on yıldan fazla en yakın danışmanı olan Hâlet Efendi'yi daha önce gözden çıkardığı gibi, Keçecizâde İzzet Molla'ya ve birçok Hâlidî halifesine memleketini dar edecektir. 1833'te Mek-kizâde Âsım Efendi'nin üçüncü defa (ve bu sefer on dört yıl sürmek üzere) şeyhülislâm atanmasıyla beraber bu takibat sona ermiş gibidir. II. Mahmud bu evrede taktik olarak daha dindar bir müslüman imajını güçlendirme gayretini gösteren hareketlerde bulunacaktır.

İşte Abu-Manneh, 1994'te çıkan "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript" başlıklı çığır açıcı makalesiyle aslında aynı hikâyenin devamını getirmiştir. Ona göre, Mısır meselesi ortaya çıktıktan sonra II. Mahmud siyasasını revize etti. Kendinden önce aynı makamda bulunmuş babası ve kayınpederi gibi Nakşî-Hâlidî olan Mek-kizâde Mustafa Âsım'ı şeyhülislâm yaptı. Başka bir âlimi orduya vaiz atadı, bölüklerde Buhârî okutulmasını emretti. Müslümanların namazlarını camide kılmalarını irade buyurdu. Oğlu veliaht Abdülme-cid'e bir Nakşî-Hâlidî şeyhini hoca tuttu. Sürgüne gönderdiği ulemayı geri getirtti. Ancak bütün bunlar henüz işe yaramayacak ve bu yüzden Tanzimat hazırlıkları daha kendisi hayattayken başlayacaktır. Böylece Abu-Manneh üçüncü Nakşibendî-Müceddî dalgasını teşkil eden Hâlidiliğin etkilerini 1839 Tanzimat Fermanı'na bağlar. 2015'te yayımlanan "Two Concepts of State in the Tanzimat Period: The Hatt-ı Şerif of Gülhane and the Hatt-ı Hümayun" başlıklı son büyük makalesi konuyu 1856 Islahat Fermanı'na kadar uzatacaktır.

24 Aralık 2018'de kaybettiğimiz Butrus Abu-Manneh, akademik hayatını 1932'deki doğumundan on yıl önce tarihe karışan Osmanlı Devleti'nin son asrını anlamaya adanmıştır. Lisans öğrenimini Kudüs İbrânî, lisans üstü çalışmalarını Oxford üniversitelerinde tamamlamış, 2000 yılında emekli oluncaya kadar neredeyse otuz yıl Hayfa Üniversitesi'nde çalışmıştır. Sekülerleşme ve Batılılaşma paradigmalarının baskın olduğu bir akademik ortamda doğup büyüyen Osmanlı tarihçiliğinde objektif bir konu olarak din bile hor görülürken ıslahat-tarikat ilişkisine ömrünü adayan Abu-Manneh'in cılız sesinin rüzgârı ölümünden sonra da XIX. yüzyılı kapatan karanlık perdeleri aralamaya devam edecek.

Abdulhamit Kırmızı, Prof.Dr.

İstanbul Şehir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

ORCID 0000-0002-3160-5841

DOI 10.26570/isad.571997